

PIŚMIENNICTWO DO STANU BADAŃ NAD ARCHITEKTURĄ SAKRALNĄ W POLSCE

Wyznaczenie granicznych dat powojennej architektury sakralnej nie nastęrcza kłopotów. Tym niemniej naturalna cezura przypadająca na koniec lat 80., znajduje uzasadnienie jako *terminus ante quem* w projektowaniu, lecz nie dotyczy realizacji, gdzie cykle budowy są uzależnione od indywidualnych uwarunkowań.

Ponadto należy mieć na uwadze, że oprócz ewolucyjnego rozwoju – w sferze formalno-konstrukcyjnej – kościoły z lat 1945-89 powstawały do pewnego stopnia w różnych epokach, które rozdziela II Sobór Watykański (1962-65). Od przełomu lat 60. i 70. zalecenia soboru znajdowały przełożenie na twórczość architektoniczną. Zmiany dotyczyły w największym stopniu dostosowania wnętrza do wymogów kultu. Chodziło zwłaszcza o integrację wiernych oraz właściwą ekspozycję ołtarza i tabernakulum.

W duchu przemian ostatecznie zadekretowanych w dokumentach soborowych, na łamach periodyków katolickich została zainicjowana dyskusja naukowa¹. Wcześniej w obiegu były pojedyncze artykuły² i wydawnictwa podręcznikowe³, w tym jednak fundamentalne kompendium sztuki sakralnej⁴. Oficjalne uznanie odnowy liturgicznej stanowiło okazję do retrospekcji⁵. Z drugiej strony zaowocowało publikacjami, z czego trwałą wartość zachowują zwłaszcza teksty o wydźwięku teologicznym⁶.

Rozważania prowadzone w szerszym kontekście sięgały nawet otoczenia przestrzeni sakralnej⁷, co zdaje się zapowiadać wyeksploatowanie podstawowych wątków, które z wolna traciły posmak świeżości. Za rzeczywiste podsumowanie pierwszego etapu może uchodzić tekst przypisujący zagadnienia budownictwa kościelnego do wymogów prawa kanonicznego⁸.

¹ Por. „Ateneum Kapłańskie” 1961 nr 2, w całości ukierunkowany na „problemy sztuki kościelnej”, gdzie przyciąga uwagę zwłaszcza: J. Popiel, *Współczesna koncepcja budownictwa kościelnego*, s. 122n; T. Klausser, *Wytyczne dla budowy kościołów w duchu liturgii rzymskiej*, s. 180n.

² S. Szamota, *Sztuka w służbie liturgii*. „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1958 nr 11 s. 318n.

³ J. Danielewicz, *Kościół i jego wnętrze w świetle przepisów prawno-liturgicznych*. Kielce 1948 (pierwsze wydanie w 1934).

⁴ Ch. Zieliński, *Sztuka sakralna. Co należy wiedzieć o budowie, urządzeniu, wyposażeniu, ozdobie i konserwacji Domu Bożego*. Poznań 1960.

⁵ J. Pasierb, *Problematyka sztuki w postanowieniach soborów*. „Znak”, 1964 nr 12 s. 1460n; J. Popiel, *Zagadnienie sakralnego wyrazu sztuki chrześcijańskiej*. Tamże, s. 1427n, co po latach zrekapitulowane w: Tenże, *Sakralny wyraz dawnych i współczesnych form architektury sakralnej*. „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1984 nr 3 s. 225n.

⁶ F. Greniuk, *Lokalizacja liturgii słowa*. „Ruch Biblijny-Liturgiczny” 1966 nr 19 s. 172n; P. Gajda, *Miejsce chrztu w nowej koncepcji wnętrza sakralnego*. Tamże, 1972 nr 2 s. 126n; J. Pasierb, *Zagadnienie nowoczesnej sztuki kościelnej w świetle konstytucji o Liturgii* [w:] *Wprowadzenie do liturgii*. Poznań 1967, s. 518n; Tenże, *Teoria sztuki sakralnej w postanowieniach Vaticanum II*. „Collectanea Theologica” 1970 nr 3 s. 5n; J. Popiel, *Wnętrze kościoła w świetle odnowionej liturgii* [w:] *Wprowadzenie*, op. cit., s. 534n; Tenże, *Posoborowa problematyka architektury kościelnej*. „Collectanea Theologica” 1970 nr 3 s. 50n; *Urządzenie wnętrza kościoła w świetle nowego „Ordo Missae”*. Tamże s. 86n; B. Snela, *Sacrum i profanum w przestrzeni kościelnej*. Tamże 1971 nr 3 s. 61n; E. Blachnicki, *Świątynia czy zbor? Wnętrze kościoła w świetle (...) Mszału Rzymskiego*. Tamże 1975 nr 3 s. 67n; Z. Podlowska, *Sztuka sakralna a odnowa liturgii*. Tamże 1976 nr 2 s. 105n; H. Nadrowski, *Przystosowalność liturgiczna wnętrza sakralnego wg „Ogólnego wprowadzenia do Mszału Rzymskiego”*. „Ateneum Kapłańskie” 1973 nr 388 s. 303n; B. Snela, *Przestrzeń kościelna* [w:] *Liturgika ogólna*. Lublin 1973, s. 171n.

⁷ P. Stępień, *Znaczenie krajobrazu kościoła*. Tamże, s. 251n; M. Zieliński, *Krajobraz w aspekcie teologicznym*. Tamże, s. 258n.

⁸ S. Biśta, *Przepisy prawa kanonicznego w zakresie budownictwa kościelnego*. Tamże, 1984 nr 3 s. 217n.

Zapewne niezależnie od dysputy teologicznej, a na domiar z narastającym natężeniem rozwijały się inwestycje kościelne⁹. Z pobieżnych szacunków wynika, że w omawianym przedziale czasowym wybudowano prawie 2000 świątyń parafialnych. Zbliżoną liczbą można określić ilość nowych placówek filialnych oraz kaplic. O ile kościoły parafialne zwykle spełniają przynajmniej elementarne kryteria wymagane od architektury, to pozostałe przybytki w znacznie większym odsetku mogą wzbudzać zainteresowanie tylko w ujęciu statystycznym.

Natomiast wysokie walory reprezentuje niejednokrotnie budownictwo drewniane, którego precyzyjna kwalifikacja powinna bazować na odrębnych założeniach metodologicznych, co tymczasem wykracza poza ramy przyjętej problematyki badawczej¹⁰. Stąd na obecnym etapie z wystarczającym przybliżeniem skalę zagadnienia określa 4000 obiektów ogółem, z czego przynajmniej połowa wymaga ewidencji według jednolitych zasad dla w miarę całościowego zobrazowania fenomenu¹¹, jakim była nasza powojenna architektura sakralna.

Prezentowany punkt widzenia nie odbiega od postulatów z połowy lat 80., gdy oczywista stała się nierozłączność pomiędzy ewidencjonowaniem oraz systematyzowaniem budownictwa kościelnego w omawianym okresie¹².

Teza o niezbędności katalogu kościołów pozostaje aktualna, a znaczący przyrost materiałów rozszerza horyzonty, lecz na dobrą sprawę nie przybliża do celu. Wszelako trudno przecenić starania wzbogacające stan wiedzy, zapoczątkowane magisteriami historyków sztuki z ówczesnej Akademii Teologii Katolickiej¹³. Ten ruch ustał niestety, sporadycznie znajdując kontynuację w innych ośrodkach akademickich¹⁴.

⁹ Na tę okoliczność w organach kurialnych publikowano: *Wytyczne budownictwa sakralnego w Polsce*. Koszalińsko-Kołobrzeskie Wiadomości Diecezjalne” 1978 nr 4 s. 273n; Toż, „Wiadomości Archidiecezji Gnieźnieńskiej” 1979 nr 3-4; *Zasadnicze wytyczne w sprawie budowy nowych kościołów*. „Wiadomości Archidiecezji Warszawskiej” 1982 nr 12. Ostatnią pozycję poprzedza zbiorowe wydawnictwo pod auspicjami Rady Prymasowskiej Budowy Kościołów – *Budowa i konserwacja kościołów*. W-wa 1981.

¹⁰ Zdaje się, że ciągle brakuje oficjalnych statystyk, chociaż wystarczyłoby zsumować dane ze schematyzmów diecezjalnych. W literaturze przedmiotu godne uwagi są następujące informacje: „Spis alfabetyczny kościołów odbudowanych i wybudowanych w latach 1945-1968” stanowi aneks do: *Kościół w Polsce*. W-wa 1969, s. 259n (podobnie w pierwszym wydaniu z 1966) – w obu przypadkach obejmuje ok. 1000 pozycji, z autorskim zastrzeżeniem odnośnie kompletności zestawienia. W tej grupie zawiera się ponad 500 zniszczonych świątyń o randze pomników kultury narodowej, co przy odbudowie zapewniało dotowanie z funduszy państwowych.

Jak się zdaje, z nieoficjalnego źródła korzystał K. Kucza-Kuczyński, który za lata 1971-81 odnotował 1075 pozwoleń na budowę obiektów sakralnych. Tenże, *Nowe kościoły w Polsce*. W-wa 1991, bp.

Z kolei A. Basista przytoczył komunikat Komisji Episkopatu Polski ds. Budowy Kościołów, skąd wiadomo, że w latach 1979-89 wybudowano 2352 kościołów i kaplic. Tenże, *Model świątyni posoborowej*. „Znak” 1999 nr 8 s. 28. W następnej publikacji znajdujemy ów komunikat rozbiciu rocznym, a na lata 1979-81 przypadają 192 realizacje. Tenże, *Betonowe dzieciństwo. Architektura w Polsce czasów komunizmu*. W-wa 2001, s. 156.

Przy założeniu, iż wszystkie pozwolenia na budowę zostały wykorzystane, w okresie 1971-1989 mamy zatem: 1075 + (2352-192) = 3233 realizacje. Średnia roczna za lata 1945-1970 wynosi maksymalnie 20 nowych przybytków, tj. 500, a połowa tej liczby może przypadać na inwestycje kończone po 1989 r. Suma stanowi około 4000, z czego należałoby wyodrębnić architekturę drewnianą oraz odjąć wszelkiego rodzaju przypadkowe kreacje, które znajdują się poza klasyfikacją przyjętej systematyki.

¹¹ J. R a b i e j, *Tradycja i nowoczesność w architekturze kościołów katolickich: świątynia fenomenem kulturowym*. Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej. Architektura. Gliwice 2004.

¹² Por. A. K. O l s z e w s k i, *Próba typologii współczesnych kościołów w Polsce*. [w:] *Sacrum i sztuka*. Kraków 1989, s. 85n.

¹³ A. O s o w i e c k i, *Współczesna architektura kościelna w Polsce*. ATK 1976; H. N a d r o w s k i, *Kościół Dobrego Pasterza w Drogomyślu. Projekt, realizacja i funkcjonowanie*. ATK 1978 (druk – „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 1988 s. 57n); G. C z a k a Ń s k a, *Kościół św. Andrzeja Boboli w Warszawie i MB Królowej Polski w Stalowej Woli projektowane przez Jana Bogusławskiego*. ATK 1981; Cz. C i o ł e k, H. D r o z d, *Kościół w diecezji siedleckiej wybudowane w latach 1945-82*. ATK 1982; M. J a n o c h a, *Budowle sakralne projektu Władysława Pienkowskiego z lat 1939-1982*. ATK 1982; E. S z e l i g i e w i c z, *Zagadnienia polskiej architektury sakralnej lat 1956-1980 w świetle dyskusji na temat wybranych konkursów i realizacji*. ATK 1984; M. B i a ł a s z, *Architektura sakralna projektu Konrada Kuczy-Kuczyńskiego z lat 1960-1986*. ATK 1987; B. J a s k ó l s k a, *Nowe kościoły Wrocławia z lat 1970-80*. ATK 1987; L. S m a g l i Ń s k i, *Kościół Aleksandra Holasa z lat 1951-1986*. ATK 1987. J. O s i e c k a, *Kościół jezuitów p.w. św. Andrzeja Boboli w Warszawie*. ATK 1991. Promotorem pierwszej pracy był prof. A. Ryszkievicz, następnej ks. prof. J. St. Pasierb, a pozostałych – prof. A. K. Olszewski.

¹⁴ M. R y d y g i e r, *Najnowsza architektura sakralna w Polsce – główne tendencje i problemy. Pluralizm form w architekturze współczesnych kościołów*. UJ 1985 (promotor prof. P. Krakowski, druk – „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury” 1988, s. 81n); B. R a d e c k a, *Współczesna architektura sakralna na Podtatrze*. UJ 1994 (promotor prof. J. Purchla); C.

Od lat 90. datują się rozprawy doktorskie, z przewagą monografii pisanych pod kątem terytorialnej administracji kościelnej – co przy malejącej częstotliwości można odnotować jeszcze na początku następnej dekady – w sumie obejmując kilka diecezji¹⁵. Równie nieliczne prace dotyczyły zagadnień przekrojowych, gdzie z natury rzeczy występowała bardziej rozległa tematyka¹⁶. Do kompletu należy dołączyć dysertacje ukierunkowane na zagadnienia techniczne, a obronione na Wydziale Architektury Politechniki Gdańskiej¹⁷.

Akademicki rodowód posiada również pierwsze poważne opracowanie, wykorzystywane zrazu jako skrypt na Wydziale Teologicznym KUL, chociaż przy okazji dedykowane projektantom architektury posoborowej¹⁸. Nie licząc wymienionych już publikacji poradnikowych, w tym kontekście wypada odnotować jedyne dzieło na wskroś teoretyczne¹⁹.

Ponadto od początku lat 80. zostały upublicznione środowiskowe rozważania i oceny bieżącej produkcji, zainicjowane dyskusją redakcyjną w „Architekturze”²⁰, z kontynuacją w komunikatach i na seminariach SARP²¹. Całości dopełniał spektakularny tekst z oportunistyczną konkluzją, „że przeżywamy od przelomu wieku trwający, niespotykany dotąd kryzys sztuki”²², czego nie sposób odnieść nawet do sytuacji krajowej. W gruncie rzeczy istotne było wydobywanie piśmiennictwa o współczesnej architekturze sakralnej z kręgu wydawnictw katolickich. Te ostatnie utrzymały monopol na interpretacje teologiczne²³. Równoległe zakres tematyczny ulegał ewolucji w stronę zagadnień bliskich krytyce artystycznej²⁴.

Bednorz, *Znak sacrum w pejzażu Górnego Śląska. Geneza form współczesnej architektury sakralnej na przykładzie kościołów województwa katowickiego*. UJ 1995 (promotor prof. J. Purchla); A. Turcicka, *Kościół-rzeźba. Studium na temat współczesnej architektury sakralnej w Polsce na przykładzie Krakowa*. UJ 1998 (promotor prof. J. Purchla); J. Miłkłaszewski, *Budownictwo kościelne w diecezji kieleckiej w okresie powojennym*. KUL 1986 (promotor prof. W. Smoleń); Z. Mielcarek, *Architektura sakralna Wrocławia po roku 1945*. KUL 1990 (promotor prof. A. Ryszkiewicz); M. Stańczyk, *Kościół Stalowej Woli*. KUL 1990 (promotor prof. J. Baranowski); S. Strzałkowski, *Architektura nowoczesnych kościołów w Lublinie powstałych w latach 1978-1990*. KUL 1992. (promotor prof. J. Baranowski); A. Ignaczuk, *Kościół pod wezwaniem św. Rodziny na Ursynowie na tle wielkiego zespołu mieszkaniowego*. UW 1988 (promotor prof. T. Jaroszewski); I. Pilecka, *Problemy architektury kościołów polskich lat 1970-1989 na przykładzie niektórych realizacji poznańskich architektów*. UAM 1989 (promotor prof. K. Kalinowski, druk – „Kronika Miasta Poznania” 1993 nr 3-4 s. 162n); J. Sowńska, *Problemy analizy i oceny współczesnej architektury sakralnej w Polsce na przykładzie działalności Konrada Kucza-Kuczyńskiego*. Uniwersytet Łódzki 1999 (promotor prof. K. Stefański).

¹⁵ M. Zieliński, *Rozwój architektury sakralnej w diecezji katowickiej 1925-1992*. Politechnika Śląska 1994 (promotor prof. A. M. Niezabitowski); W. Skworec, *Budownictwo kościołów w diecezji katowickiej w latach 1945-1989*. ATK 1995 (promotor prof. J. Myszor); K. Jabłoński, *Architektura sakralna na terenie archidiecezji białostockiej w latach 1880-1995*. ATK 1998 (promotor prof. A. K. Olszewski); B. Rogowicz, *Architektura sakralna w diecezji częstochowskiej lat 1945-1996*. PAT 1998 (promotor prof. B. Przybyszewski); R. Wróbel, *Architektura sakralna wyznania rzymskokatolickiego w diecezji łódzkiej w latach 1945-1989*. Politechnika Łódzka 2001 (promotor prof. K. Stefański).

¹⁶ M. Bogdan, *Ołtarz jako centrum przestrzeni sakralnej według tez posoborowych*. Politechnika Śląska 1992 (promotor – prof. W. Jackiewicz); H. Nadrowski, *Współczesna budowa sakralna w świetle dyskusji teologów i twórców. Kontekst soborowy*. ATK 1997 (promotor – prof. A. K. Olszewski); A. Repelewicz, *Studium oceny jakości obiektów sakralnych zrealizowanych po II wojnie światowej (na przykładzie kościołów archidiecezji częstochowskiej)*. Politechnika Białostocka 1998 (promotor prof. Cz. Linczowski); H. Rutyna, *Wpływ kanonu i symboliki w Kościele Katolickim na formę i układ przestrzenny współczesnej świątyni*. Politechnika Śląska 2002 (promotor prof. S. Latour).

¹⁷ A. Taraszkiewicz, *Wieże współczesnych kościołów rzymskokatolickich w Polsce*. Politechnika Gdańska 1995 (promotor prof. W. Gruszkowski); D. Wróblewska, *Akustyka w architekturze współczesnych kościołów rzymskokatolickich*. Politechnika Gdańska 2000 (promotor prof. A. Kulowski).

¹⁸ M. E. Rosier-Siedlecka, *Posoborowa architektura sakralna. Aktualne problemy projektowania architektury kościelnej*. Lublin 1979.

¹⁹ M. Twarowski, *Metoda projektowania kościoła*. W-wa 1985. Por. też: M. Twarowski, M. Kozioł, *Psychologia barw we wnętrzach sakralnych*. „Ateneum Kapłańskie” 1961 nr 315 s. 44n.

²⁰ *Architektura sakralna, czyli unikalność tematu a wartość dzieła*. „Architektura” 1980 nr 5 s. 4n. Na sprawy krajowe bardziej była ukierunkowana dyskusja redakcyjna, kilka lat później przeprowadzona pod auspicjami warszawskich jezuitów. Por. „Przegląd Powszechny” 1984 nr 7-8 s. 11n. Za interesujące podsumowanie można uznać teksty w: „Znak” 1999 nr 8 s. 4-196, gdzie oprócz dyskusji i ankiet znalazły się integralne teksty, m.in. J. Basiśta, *Model posoborowej świątyni*, op. cit., s. 20n. oraz K. Kucza-Kuczynski, *Architektura świątyni polskich przed milenium – i Europa*, s. 56n.

²¹ „Zeszyty Architektury Polskiej” 1983 nr 7-8; 1984 nr 5, gdzie materiały z seminariów w 1982 i 1983 r., poświęconych współczesnej architekturze sakralnej. Por. też: W. Kosiński, *Seminarium o nowej architekturze sakralnej*. „Przegląd Powszechny” 1983 nr 1 s. 124n.

²² H. Drzewiecki, *Ruch nowoczesny w architekturze sakralnej: nowość a tradycja myśli klasycznej*. „Architektura” 1983 nr 5 s. 18. Por.: Tenże, *Ruch nowoczesny w architekturze sakralnej*. „Przegląd Powszechny” 1983 nr 3 s. 356n.

²³ B. Urbaniowicz, *Przestrzeń sacrum*. „Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia PAX” 1978 nr 1 s. 102n; W. Świerzański, *Przestrzeń sakralna i misterium liturgii*. „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 1982 nr 4 s. 269n; J. Chmiel, *Rozwój pojęcia*

Pomijając informacje z prasy codziennej i publicystykę w czasopiśmie o profilu społecznym, warto jeszcze odnotować przeważnie zdawkowe recenzje nowych kościołów, niekiedy wybieranych wedle mało przejrzystych obecnie kryteriów²⁵. Ściśle biorąc, pierwszeństwo należy się tutaj omówieniom wyników konkursu²⁶, który okazał się przedsięwzięciem studialnym oraz projektu, który także nie doczekał się realizacji²⁷.

Godne uwagi są również nieliczne teksty obcojęzyczne²⁸. Natomiast jedyne w swoim rodzaju świadectwa rzeczywistości przynosiły wydawnictwa emigracyjne²⁹.

Od poł. lat 80. sesje naukowe poświęcone współczesnej sztuce sakralnej stały się wydarzeniem w miarę naturalnym³⁰. Później, spośród konferencji o efemerycznym charakterze³¹, pewną ciągłość zachowały warszawska „Archisacra”, czy kielecka „Sacroexpo”, nie przynoszące zresztą nadzwyczajnych plonów dla rozszerzenia stanu badań. Pod tym względem bardziej interesujące są seminaria, w

sacrum. Tamże, 1984 nr 3 s. 200n.; F. Małaczynski, *Funkcje świątyni katolickiej w świetle teologii, liturgii i tradycji*. Tamże, s. 208n.; S. Lech, *Budownictwo sakralne a duszpasterstwo przyszłości*. „Ateneum Kapłańskie” 1989 nr 482 s. 37n.; Z. Wit, *Wymogi liturgiczno-prawne wyposażenia kościoła*. Tamże, nr 483-484, s. 226n.; Tenże, *Posoborowe normy kształtowania przestrzeni do sprawowania liturgii*. „Anamnesis” 1997 nr 2 s. 16n.; P. Gallacher, *Przestrzeń liturgiczna*. Tamże, 2003 nr 35 s. 58n.

²⁴ W. Łysiak, *Współczesna architektura sakralna między stylami*. „Zeszyty Naukowe Stowarzyszenia PAX” 1974 nr 3 s. 5n.; A. Osowiecki, *Budownictwo kościelne w Polsce po II wojnie światowej*. Tamże, 1978 nr 1 s. 89n.; T. Chrzaniowski, *Aranżacja wnętrza jako problem współczesnej sztuki kościelnej*. „Życie i Myśl” 1980 nr 5 s. 58n.; A. Olszewski, *O współczesnej architekturze sakralnej w Polsce*. Tamże, 1980 nr 5 s. 80n.; H. Nadrowski, *Odbicie idei soborowych w architekturze na przykładzie kościoła drogomyskiego (1966-1969)*. „Studia Theologica Varsaviensia” 1981 nr 1 s. 89n.; A. Molicki, *O właściwą koncepcję budownictwa sakralnego*. „Chrześcijaństwo” 1984 nr 4 s. 51n.; A. Basista, *O modernizmie spokojnie*. „Przegląd Powszechny” 1984 nr 2 s. 294n.; K. Kucza-Kuczyński, *Kamienie węgielne 1975-85*. Tamże, 1987 nr 2 s. 248n. (ponadto w latach 1983-88 zamieścił tam 32 eseje poświęcone pojedynczym kościołom); T. Szafer, *Nowe polskie kościoły – kreacja czy tradycja*. „Nasza Przeszłość” 1988 nr 70 s. 237n.; A. Olszewski, *Architektura sakralna w nurcie nowych stylów, kierunków i tendencji artystycznych*. „Ateneum Kapłańskie” 1989 nr 482 s. 25n.; J. Pasierb, *Nowa sztuka dla nowych kościołów*. Tamże, 1989 nr 483-484 s. 171n.; M. E. Rosiersiedlecka, *Inspiracje w polskiej architekturze. Stan i potrzeby*. Tamże, s. 180n.; B. Rogalski, *Architektura sakralna Bydgoszczy dawniej i dziś*. „Kronika Bydgoska” t. 11:1989.

²⁵ *Warszawa-Ursynów*. „Architektura” 1982 nr 1 s. 61n.; *Wrocław-Popowice*. Tamże 1983 nr 1 s. 8; W. Kosiński, *Kościół Brata Alberta – idee i stylizacje*. Tamże 1983 nr 1 s. 48n.; *Jesionka k/Skierniewic*. Tamże 1983 nr 3 s. 52n.; *Nowa Wieś k/Krynicy*. Tamże 1983 nr 4 s. 9; *Stopice k/Limanowej*. Tamże 1983 nr 4 s. 10; J. Królikowski, *Obok Trasy – rozbudowa i modernizacja kaplicy rektorskiej przy ul. Łazienkowskiej w Warszawie*. Tamże 1984 nr 1 s. 43n.; K. Stępińska, *Kościół w Aninie*. Tamże 1984 nr 3 s. 13; *Zgorzelec*. Tamże 1984 nr 4-5 s. 65n.; *Milanówek*. Tamże 1984 nr 6 s. 36n.; *Gdynia kościół p.w. NMP Królowej Polski*. Tamże 1984 nr 6 s. 38; *Lublin-Kośminek*. Tamże 1984 nr 6 s. 39; *Nowa Karczma oraz Lubiany*. Tamże 1985 nr 3 s. 56n.; *Nowe Tychy-Żwakowo – zespół sakralny p.w. Ducha Świętego*. Tamże 1985 nr 3 s. 65n.; *Bukowo* (diec. polska). Tamże 1986 nr 4-5 s. 13; *Siennica*. Tamże 1986 nr 6 s. 48n.

²⁶ W. Bryzek, *Konkurs SARP na projekt kościoła w Nowej Hucie*. „Architektura” 1958 nr 3 s. 109n. Tematyka związana z konkursami była podejmowana następnie w związku ze Świątynią Opatrzności. Na innych łamach sporadycznie pojawiały się odstępstwa od reguły, jak np.: H. Jaworski, *Niektóre problemy projektowania architektury sakralnej na tle dwóch konkursów na ośrodki parafialne w Łodzi*. „Miscellanea Łódzkie” 1984 nr 6 s. 9n.

²⁷ Z. Ichnatowicz, J. Sołtan, *Sochaczew - projekt kościoła parafialnego*. Tamże, 1959 nr 2 s. 68n.

²⁸ J. Popiel, *Neue Projekte für katholische Kirchen in Polen*. „Das Münster” 1959 nr 5-6 s. 175n.; K. Kucza-Kuczyński, *Neuer Kirchenbau – Tendenzen und praktische Beispiele*. „Der Architekt” (Stuttgart) 1988 nr 1 s. 81n.; P. Krakowski, *Die Kirchenarchitektur Krakau nach 1945 [w:] Die Sakrale Architektur Krakaus vom vorromanischen Beginn bis zur heutigen Zeit*. Wien 1993.

²⁹ A. Boniecki, *Budowa kościołów w diecezji przemyskiej*. Paryż 1980 (reportaż z lat 1976-78); J. Gorzelany, *Gdy nadszedł czas budowy Arki*. Paris 1988. Por. też: *Jak zbudowano kościół w Nowej Hucie*. Mówi architekt dr inż. Wojciech Pietrzyk. „Życie i Myśl” 1978 nr 8 s. 5n.

³⁰ Już w 1984 pod auspicjami KUL odbyła się szerzej zakrojona konferencja, z której materiały opublikowano ze znacznym opóźnieniem, lecz w rekordowym nakładzie (10 tys.) w: *Sacrum i sztuka*, op. cit., gdzie m.in. – M. E. Rosiersiedlecka, *Odpowiedź przestrzenna na nowe założenia liturgii i duszpasterstwa*. *Przegląd nowych kościołów Europy Zachodniej*, s. 61n.; N. Cieślińska, *Kościół a sztuka współczesna*. *Bibliografia polska za lata 1945-1986*, s. 243n. Na marginesie można odnotować pozostałe bibliografie tematyczne, w tym: *Bibliografia historii Kościoła w Polsce...* za lata 1944-70 cz. 1-3. W-wa 1977; za lata 1971-72. W-wa 1977; za lata 1973-74. W-wa 1978; za lata 1975-77 cz. 1-2. W-wa 1982; za lata 1978-79. W-wa 1985; za lata 1980-81. W-wa 1989; za lata 1982-84 cz. 1-3. W-wa 1997; M. Budziarek, *Bibliografia selektywna historii kościoła łódzkiego*. „Łódzkie Studia Teologiczne” 1995 nr 4 s. 143n.; K. Rulka, *Bibliografia diecezji włocławskiej za lata 1985-1997*. „Kronika Diecezji Włocławskiej” 1994 nr 77 s. 220n, 1998 nr 81 s. 432n.

³¹ Por. np.: J. W. Rączka (red.), *Architektura sakralna w krajobrazie polskiej wsi. Konferencja naukowa 21. i 22. maja 1998 roku*. Kraków 1998.

dwuletnim cyklu organizowane przez Politechnikę Białostocką – „Budownictwo sakralne i monumentalne”³².

W ostatnim okresie, pomimo nierównych lotów, największe znaczenie ma częstokroć niszowa literatura o ambicjach teoretycznych, gdzie punkt ciężkości przesunął się w kierunku rozważań o historycznym i współczesnym kształtowaniu form architektonicznych oraz przestrzeni sacrum³³. Zwykle pokłosie wcześniejszych dysertacji stanowią monografie w ujęciu terytorialnym, często pojmowane w szerszym kontekście i przy godnej uwadze przewadze opracowań poświęconych diecezji katowickiej³⁴.

Na przeciwnym biegunie stoją różnej proveniencji książki albumowe i okolicznościowe, coraz powszechniej nienagane pod względem oprawy edytorskiej i o wysokim poziomie artystycznym materiału ilustracyjnego. W tej kategorii specjalne miejsce przysługuje pozycjom obejmującym szerszą perspektywę³⁵. Ponadto z różnych względów wypada wymienić kilka tytułów³⁶, a przy okazji podkreślić rosnącą jakość merytoryczną, a zwłaszcza dbałość o wygląd szaty graficznej oficjalnych wydawnictw diecezjalnych³⁷.

Na osobną grupę składają się autorskie omówienia architektury kościelnej, niestety samodzielnie i w ujęciu całościowym reprezentowane tylko jednorazowo³⁸, do czego można dołączyć monografię pojedynczego obiektu³⁹. Nieco więcej autorecenzji występuje jako różnego rodzaju aneksy albo w pracach zbiorowych⁴⁰. Dopelnieniem jest kilka efektownych prezentacji, zebranych dla scharakteryzowania dokonań z przełomu stuleci⁴¹.

Równie skromny jest wybór biografii projektantów – twórców powojennych kościołów⁴², co do pewnego stopnia rekompensują skompletowane ostatnio biogramy warszawskich architektów XX stulecia⁴³.

³² W latach 1996-2006 ukazywały się kolejne tomy, a w każdym sporo interesujących referatów.

³³ A. M. Szymalski, *Kanon formy architektonicznej w kościele katolickim. Forma kościoła katolickiego w historycznym rozwoju*. Szczecin 1990 (nakład 100 egzemplarzy); W. Wawrzyniak, *Teoria kształtowania obiektów sakralnych*. Wrocław 1992; Tenże, *Sacrum w architekturze*. Wrocław 1996; M. Bogdan, *Ołtarz – centrum przestrzeni sakralnej*. Katowice 1994; M. Bogdan, *Architektura historycznej formy kościoła a ołtarz*. Katowice 2003; H. Nadrowski, *Kościół naszych czasów. Dziedzictwo i perspektywy*. Kraków 2000.

³⁴ W. Jemielity, *Diecezja łomżyńska. Studium historyczne parafii*. Łomża 1990; J. Nyga, *Architektura sakralna a ruch odnowy liturgicznej na przykładzie obiektów diecezji katowickiej*. Katowice 1990; J. Bar, A. Szal, *Nowe kościoły diecezji przemyskiej w jej dawnych granicach powstałe w latach 1966-1992*. Przemysł 1993; W. Skworec, *Budownictwo kościołów w diecezji katowickiej w latach 1945-89*. Katowice 1996; S. Gadowski, J. Nyga, M. Zielniok, *Nowe kościoły w diecezji katowickiej*. Katowice 1996; R. Wróbel, *Nowe kościoły w diecezji łódzkiej 1945-1989*. Łódź 2005.

³⁵ J. Zachwatowicz (wstęp), *Kościół w Polsce odbudowane i wybudowane 1945-1965*. W-wa 1966; Toż, *Kościół w Polsce*, op. cit.; K. Kucza-Kuczyński, *Nowe kościoły*, op. cit.; *Polska architektura sakralna XX wieku*. Wrocław 1997 (katalog z wystawy w Muzeum Architektury).

³⁶ Z. Antkowiak, *Kościół Wrocławia*. Wrocław 1991; Z. Pawłowicz, *Kościół Gdańska i Sopotu*. Gdańsk 1991; H. i Z. Łabęccy, *Kościół i kaplice Bytomia*. Bytom 1992; B. Magdziarz (red.), *Kościół i kaplice archidiecezji warmińskiej*. Olsztyn 1999; S. Markowski, *Kościół częstochowski*. Częstochowa 2000; P. Socha, *Księga pamiątkowa 50-lecia organizacji Kościoła katolickiego na Ziemi Lubuskiej, Pomorzu Zachodnim i Północnym*. Gorzów 2000; G. Kalwarczyk, *Kościół lewobrzeżnej Warszawy*. Bydgoszcz 2003-2004 (i tegoż autora, równie cenne opisy kilku dekanatów archidiecezji warszawskiej); Tenże, *Kościół Diecezji Warszawsko-Praskiej*. Bydgoszcz 2005; Tenże, *Kościół Archidiecezji Warszawskiej*. Bydgoszcz 2006.

³⁷ Por. np.: *Diecezja wrocławska 2000*. Włocławek 2001; J. Pater (red.), *Kościół i kaplice archidiecezji wrocławskiej*. Wrocław 2002, czego nie można już powiedzieć o nieco wcześniej wydanym schematyzmie: R. Kostynowicz, *Kościół archidiecezji szczecińsko-kamienieckiej*. Szczecin 2000.

³⁸ A. Mazur, *Moje kościoły*. Kraków 2003.

³⁹ B. Bielecka, *Świątynia Matki Bożej Licheńskiej*. Wrocław 2004.

⁴⁰ E. Zamorska-Przyłuska (red.), *Wspaniałość tego, co istnieje. O architekturze Romualda Loeglera*. Kraków 1997, s. 56 n (Kościół p.w. św. Jadwigi w Krakowie); A. M. Szymalski, *Projekty i realizacje autorskie [w:] Kanon formy*, op. cit., s. 457n; W. Wawrzyniak, *Paradygmaty kościoła św. Ducha we Wrocławiu [w:] Sacrum*, op. cit., s. 166n; J. Krenz, *Architektura znaczeń*. Gdańsk 1997, s. 87n (Wąglikowice); S. Fijałkowski, *Kościół p.w. św. Andrzeja Boboli w Lublinie [w:] Świątynia Przymierza*, Lublin 2000; S. Niemczyk, *Kościół p.w. Jezusa Chrystusa Odkupiciela (Czechowice-Dziedzice) [w:] Architektura Milenium*, Kraków 2002, s. 158n.

⁴¹ W. Cęckiewicz, *Sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Łagiewnikach*. „Architektura” 2002 nr 12 s. 13n; A. Gałkowski, *Zespół sakralny p.w. Matki Kościoła Niepokalanej Jutrzenki Wolności w Katowicach*. Tamże, s. 24n; Sz. Baum, *Kościół filialny p.w. św. Teresy Benedykty od Krzyża w Koszwałach*. Tamże, s. 30n; Tenże, *Kościół parafialny p.w. św. Marka w Kątach Rybackich*. Tamże, s. 35n.

⁴² *Architektura wruszenia Włodzimierza Gruszczyńskiego [1906-1973]*. Kraków 1999; F. Bruno, *Zygmunt Gawlik (1895-1961). Architekt katedry katowickiej*. Katowice 2003; Marek Dziekoński [1930-2005] – architekt. Wrocław 2005. Do

Oprócz naturalnej potrzeby rozumienia przestrzeni sakralnej, przy projektowaniu obiektów kultu specjalnego znaczenia nabierają odwołania do tradycji kulturowych - od biblijnej⁴⁴ po regionalne⁴⁵. Semiotyka i semantyka w architekturze jest tematem odwiecznym i wielowątkowym⁴⁶, co na gruncie zastosowań praktycznych nazbyt często ulega deprecjacji, przybierając postać nadmiernej dosłowności. Nie odrzucając wydawnictw encyklopedycznych i słownikowych⁴⁷, warto mieć na uwadze, że podziały przebiegają po linii rozważań filozoficznych⁴⁸, teologicznych⁴⁹ oraz historycznych⁵⁰. Zresztą granice są zwykle płynne, a ezoteryczna otoczka wyzwała skłonności do swobodnych interpretacji⁵¹.

tej grupy można jeszcze dołączyć pominięte wcześniej magisterium: J. Czepiel-Jabłońska, *Henryk Buszko i Aleksander Franta – Zespół Górnośląskich Architektów. Zarys działalności*. UJ 1993 (promotor prof. P. Krakowski).

⁴³ T. Barucki, *Fragmenty stuletniej historii 1899-1999. Ludzie, fakty, wydarzenia. W stulecie organizacji warszawskich architektów*. W-wa 2001.

⁴⁴ K. Romaniuk, *O budowaniu w Biblii*. W-wa 1988; S. Kobieliński, *Podstawy biblijne i symboliczne budowli sakralnych*. „Ateneum Kapłańskie” 1989 nr 448 s. 3n; R. Karpinski, *Symbolika kościoła w świetle tradycji biblijnej, wypowiedzi Ojców Kościoła i pisarzy średniowiecznych*. „Anamnesis” 2004 nr 36 s. 75n.

⁴⁵ S. Rodziński, *Tradycja i współczesność we wnętrzu świątyni*. „Ruch Biblijno-Liturgiczny” 1982 nr 3 s. 264n. Por. też: J. Sławińska, *Powstawanie i interpretacja znaczeń w architekturze*. Katowice 1981; Taż, *Problematyka formalizmu i symboliki w architekturze współczesnej*. Wrocław 1993; G. Broadbent, R. Bont, Ch. Jencks, *Znaki, symbole i architektura*. W-wa 1988.

⁴⁶ Por. np.: U. Eco, *Pejzaż semiotyczny*. W-wa 1972; J. Królikowski, *Elementy semiotyczne dzieła architektury*. „Studia Semiotyczne” 1978 nr 8 s. 165n.

⁴⁷ R. Guardini, *Znaki święte*. Wrocław 1982; D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*. W-wa 1990; S. Sinka, *Symboly liturgiczne*. Kraków 1991; *Leksykon symboli*. W-wa 1992; J. Hani, *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*. Kraków 1994; J. Baldock, *Symbolika chrześcijańska*. Poznań 1994.

⁴⁸ M. Eliade, *Symbolika środka. Studium religioznawcze*. „Znak” 1961 nr 10 s. 1380n; J. Bramorski, *Sacrum przestrzeni. Symbolika "środka świata" w ujęciu Mircei Eliadego*. Pelplin 2003.

⁴⁹ J. Grześkowiak, *Znak – symbol – liturgia*. „Ateneum Kapłańskie” 1976 nr 407 s. 353n.

⁵⁰ J. Pasierb, *Ołtarz chrześcijański: historia i symbolika*. „Studia Theologica Varsaviensia” 1968 nr 2 s. 17n; S. Müller, *Symbol i alegoria na przykładzie architektury kościołów katolickich w Polsce*. „Architektura” 1983 nr 6 s. 19n; J. Miazek, *Znak we współczesnej przestrzeni sakralnej [w:] Materiały III Międzynarodowej Konferencji Architektury Sakralnej*. W-wa 1995, s. 13n; R. Walczak, *Symbolika i wystrój świątyni chrześcijańskiej*. Poznań 2005.

⁵¹ S. Grzybek, *Świątynia znakiem obecności Bożej*. „Ruch Biblijno-Liturgiczny” 1982 nr 3 s. 243n; Por. też: M. Eliade, *Sacrum, mit, historia*. W-wa 1993.